

## مروری کوتاه بر زندگی سیاسی مرحوم بازرگان؛

# آمر به معروف، ناهی از منکر

زهره آفایانی

16 سال از مرگ مردی می‌گذرد که به پرهیزگاری، پارسایی و شب‌زنده‌داری معروف بود و از چهره‌های برجسته و خستگی‌ناپذیر مبارزات سیاسی ملت ایران در قرن بیستم به‌شمار می‌رفت. مهدی بازرگان نخست‌وزیر دولت موقت در دی‌ماه 1373، در حالی چشم از جهان فرو بست که پایه‌های نهضت نواندیشی دینی در ایران را بنا نهاده و خود نیز، بنیان‌گذار یکی از تشکل‌های نواندیش دینی در جامعه شد. او چهره‌ای شاخص برای «نه» گفتن به عوام‌گرایی بود و به‌گفته دکتر علوی تبار «ایستادن در مقابل عوام‌زدگی و عوام‌گرایی، جسارت و شجاعتی بیش از ایستادن در مقابل حکومت لازم دارد و بازرگان این شجاعت را داشت». مبارزه با عوام-گرایی دغدغه همیشگی بازرگان بود و معتقد بود «غالب مردم، صرفه و صلاح‌شان را در تظاهر به ندانستن و نفهمیدن می‌بینند تا عذری برای بندگی کردن بتراشند».

### بازرگان قبل از انقلاب

بازرگان که به‌دلیل ویژگی‌ها و گرایش‌های اخلاقی، رفته‌رفته برای نسل امروز چهره‌ای پُر جاذبه می‌شود، در سال 1286 در تهران متولد شد. او در خانواده‌ای دین‌دار، روشنفکر و سرشناس رشد یافت. پدر او، حاج عباسقلی بازرگان (تبریزی) از تجار مذهبی تبریز بود که پس از چندی عازم تهران و به‌عنوان یکی از تاجران سرشناس بازار تهران مطرح می‌شود. بازرگان تحصیلات ابتدایی را در مدرسه سلطانیه تهران و دوره متوسطه را در دارالمعلمین مرکزی به پایان رساند و در سال 1306 به‌عنوان نخستین گروه دانش-آموزان ممتاز کشور، برای تحصیل به فرانسه اعزام شد. بازرگان به‌عنوان نخستین ایرانی‌ای که به تحصیلات عالی دانشگاه فرانسه وارد شد، مورد تشویق وزیر فرهنگ وقت قرار گرفت. در سال 1330، توسط دکتر مصدق به ریاست هیأت مدیره و مدیریت عامل شرکت ملی نفت ایران انتخاب شد که در خلع ید از انگلیسی‌ها نقش به‌سزایی ایفا کرد. پس از آن با همت متخصصان ایرانی، موفق به راه‌اندازی و اداره صنایع عظیم نفت شد و در سال 1331 با قبول مسئولیت احداث شبکه لوله‌کشی آب تهران، آن‌را به ثمر رساند. پس از کودتای 28 مرداد، به‌دلیل اعتراض مکتوب علیه انتخابات غیرقانونی مجلس شورای ملی و به‌علت برخی کارشکنی‌ها از سوی عوامل استبداد، در بهمن ماه از خدمات دولتی و استادی دانشگاه برکنار شده و تا شانزدهم بهمن 1357 که پست نخست‌وزیری دولت موقت انقلاب را به‌عهده گرفت، در بخش خصوصی و در زمینه تولیدات صنعتی فعالیت کرد.

فعالیت‌های دینی این پژوهشگر قرآنی، وجه بارزتری از فعالیت‌های سیاسی وی داشت. تشکیل انجمن اسلامی دانشجویان در دوره تدریس وی در دانشکده فنی دانشگاه تهران و مشارکت در تأسیس انجمن اسلامی معلمان و انجمن اسلامی مهندسان و پزشکان، از ویژگی‌های پیوند او با دانشجویان بود. وی اولین نمازخانه را در دانشکده فنی دانشگاه تهران ایجاد کرد. عشق بازرگان به مذهب، او را از فعالیت‌های علمی و فنی باز نداشت، به‌طوری‌که پس از شهریور 1320 خود یکی از بنیان‌تأسیس «کانون مهندسين» می‌شود.

بازرگان در همان روزهای نخست پس از کودتا، از نظر سیاسی فعال شده و در تشکیل نهضت مقاومت ملی، مشارکت کرد. در سال بعد، پس از کشف چاپخانه مخفی این نهضت، به مدت 8 ماه توسط لشکر 2 زرهی ارتش، زندانی شده و در همین زندان، کتاب «عشق و پرستش یا ترمودینامیک انسان» او به رشته تحریر درآمد.

بازرگان در سال 1340 به‌همراه محمود طالقانی و یدالله سحابی، نهضت آزادی ایران را پایه‌گذاری کرد. در سوم بهمن 1341 نهضت آزادی اقدام به انتشار اعلامیه‌ای در اعتراض به انقلاب سفید کرد که با واکنش تند حکومت، همراه و باعث دستگیری سران نهضت و

عده دیگری از فعالان آن شد. محاکمه بازرگان و سران و فعالان نهضت آزادی در سال‌های 1342 و 1343 به اتهام اقدام برضد امنیت کشور، ضدیت با سلطنت مشروطه و اهانت‌های گستاخانه به مقام شامخ سلطنت در دادگاه نظامی برگزار شد. این دادگاه، پس از 31 جلسه، رأی به محکومیت متهمان داد و اکثر افراد به حبس‌های طولانی‌مدت محکوم شدند. بازرگان نیز به 10 سال زندان محکوم شد. وی پس از دوره کوتاهی در زندان قصر، در اوایل آبان 1344 به علت اعتصاب همراه با 17 تن از یاران به دژ (زندان) برازجان در استان بوشهر، تبعید و در سال 1346، پس از پنج سال زندان و تبعید، آزاد شد.

بازرگان در طول اسارت به مناسبت‌های مختلف، سخنرانی کرده و به تحقیق و تألیف می‌پردازد که از این رهگذر، 2 مقدمه بر کتاب، تلخیص یک کتاب، ارائه 7 مقاله و 11 جلد کتاب علمی و تحقیقی شامل تبلیغ پیغمبر، سازگاری ایرانی، نهضت آزادی هند، بعثت و ایدئولوژی، آموزش قرآن (1) و (2) و (3)، باد و باران در قرآن، پدیده‌های جوّی و سیر تحول قرآن (1) و (2) تألیف می‌شود.

### بازرگان پس از انقلاب

او در سال 1356 در تشکیل «جمعیت ایرانی دفاع از آزادی و حقوق بشر» نقش مؤثری ایفا کرده و در ائتلاف نیروها و سمت‌دهی به مبارزات مردمی علیه رژیم پهلوی، سهمی به‌سزا به خود اختصاص می‌دهد. در 16 بهمن 1357، قبل از پیروزی انقلاب به‌عنوان نخست‌وزیر برگزیده شده، اعتصاب‌های صنعت نفت را سامان بخشیده و دولت موقت انقلاب را تشکیل می‌دهد. این، تنها دوره‌ای بود که ایران در 6 روز دو نخست‌وزیر را به‌خود دید؛ مهدی بازرگان و شاپور بختیار.

با پیروزی انقلاب از سوی بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، حکم نخست‌وزیری دولت موقت به نام او صادر می‌شود. او کابینه خود را که متشکل از 21 وزیر از جمله فروهر، یدالله سبحانی، کریم سنجابی، یزدی، سامی، مدنی، چمران و معین‌فر و... بودند تعیین می‌کند و به‌مدت 9 ماه (275 روز) سمت نخست‌وزیری موقت را برعهده می‌گیرد. او هرچه در توان داشت در برقراری نظم و اجرای قانون و ایجاد آرامش، به کار می‌بندد، اما سرانجام پس از اشغال سفارت آمریکا توسط دانشجویان در 13 آبان 1358 وی و دولت او به‌طور کامل استعفا را برگزیده و از فعالیت در دولت کناره می‌گیرد. این درحالی‌ست که بازرگان در جریان اشغال سفارت و ماجرای گروگانگیری و در پی آن، بالاگرفتن تنش میان تهران و واشنگتن و بیم حمله به ایران با ارسال نامه‌ای به شاه مخلوع، از او می‌خواهد تا با مراجعت به ایران و حضور در دادگاه ضمن دفاع از خود، گره کور این ماجرا را با تسلیم‌کردن خود به ایران بگشاید. تلاشی که بی‌پاسخ می‌ماند و پایان نخست‌وزیری این سیاستمدار را رقم می‌زند، اما این استعفا آغازی دیگر برای بازرگان بود. او آرام نمی‌نشیند؛ در اولین انتخابات مجلس، با آرای بالایی به نمایندگی مردم تهران برگزیده شد و در فراکسیون اقلیت مجلس، همراه با سایر نمایندگان هم‌فکر، به نقد روند جاری می‌پردازد و آفات و انحرافات آن روز جامعه را، آن‌طور که تصور می‌کرد به تصویر می‌کشد. بازرگان در خارج از مجلس نیز از طریق «نهضت آزادی ایران» به فعالیت سیاسی پرداخته و پس از انقلاب در پایه‌گذاری «جمعیت دفاع از آزادی و حاکمیت ملت ایران»، مشارکت فعال از خود نشان می‌دهد و با درج مقاله در روزنامه «میزان» و سخنرانی در محافل اجتماعی و ارسال نامه‌های سرگشاده، همواره در ایفای وظیفه امر به‌معروف و نهی از منکر و دفاع از مرزهای آزادی، مدارا و ارزش‌های اخلاقی، سخت‌کوش و خستگی‌ناپذیر می‌نماید.

او در دومین دوره انتخابات ریاست‌جمهوری به‌عنوان کاندیدا ثبت نام می‌کند، اما رد صلاحیت می‌شود. همچنین در نتیجه فشارهای مختلف، فعالیت‌های نهضت‌آزادی نیز تا حدّ زیادی محدود می‌شود. نهضت آزادی در دوران جنگ ایران و عراق، مخالفت خود را با ادامه جنگ پس از فتح خرمشهر اعلام کرد که این امر بر فشارها می‌افزاید.

بازرگان سرانجام در 86 سالگی وقتی در 30 دی‌ماه 1373 ایران را به قصد معالجه ترک می‌گفت، پس از انتقال به سوئیس، در شهر زوریخ، این جهان را بدرود می‌گوید و به پایان بیش از 50 سال زندگی سیاسی خود می‌رسد. پیکر او به تهران منتقل و از مقابل حسینیه ارشاد، تشییع و در قم آرام می‌گیرد. از او میراثی عظیم با بیش از 350 کتاب، مقاله و سخنرانی و شاگردان بسیار به‌جای می‌ماند.

بازرگان تا واپسین روزهای حیات، نگران احراز استقلال، حیثیت و عزت نفس مردم بود تا به گفته خود، همین مردم «هر روز صبح بر در ارباب بی‌مروت دنیا ننشینند و از خواجه‌گی بدر آیند و از این طریق، حکومت و دولت‌شان هم خود به خود درست گردد». شاید این جمله علوی‌تبار، توصیف نزدیکی از دغدغه‌های این سیاست‌مدار باشد: «بازرگان مردم را بر دوش خود سوار کرده تا به آنها این امکان را بدهد که چیزهایی را ببینند که شاید خود او هم نمی‌دیده‌است»